

Лариса Березівська

РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (29 квітня-13 грудня 1918)

На зламі суспільно-політичних епох, як правило, змінюється парадигма освіти. У контексті розбудови Української держави відбувається модернізація освітньої галузі, формується її законодавче поле. У «Національній доктрині розвитку освіти» (2002) визначено систему концептуальних ідей і поглядів на стратегію та основні напрями розвитку освіти в першій чверті ХХІ ст. Одним із завдань «є забезпечення доступності здобуття якісної освіти протягом життя для всіх громадян та подальше утвердження її національного характеру» [Національна доктрина розвитку освіти // Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – С. 178]. На нашу думку, відтворення процесуальних та змістових аспектів реформи шкільної освіти в добу гетьмана П. Скоропадського сприятиме осмисленню й усвідомленню сучасних процесів в освіті та проектуванню її майбутнього.

У ході історіографічного пошуку ми з'ясували, що ряд істориків (С. Кульчицький, 1992; О. Машевський, 1997; Н. Ротар, 1996; Ю. Телячий, 2000 та ін.) та істориків педагогіки (А. Вихрущ, 1994; Л. Вовк, 1994; В. Майборода, С. Майборода, 1992; М. Собчинська, 1995; С. Філоненко, 1995 та ін.) розглядали різні аспекти розвитку освіти в добу гетьмана П. Скоропадського. Особливої уваги заслуговує дослідження О. Машевського «Політика уряду Гетьманату П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918)», де автор висвітлив історичні закономірності нової освітньої політики гетьманського уряду в контексті загальнокультурної у досліджуваній період. Ми намагатимемося системно висвітлити хід реформи шкільної освіти в добу гетьмана П. Скоропадського, визначивши її педагогічні засади (витоки, причини, напрями, принципи, наслідки).

Реформа шкільної освіти, започаткована Центральною Радою (далі ЦР), тільки почала набирати обертів, як у результаті майже безкровного державного перевороту уряд був розпущений і з'явилося нове державне утворення – гетьманат «Українська держава», який очолив отаман вільного козацтва П. Скоропадський. Складні суспільно-політичні обставини (загроза більшовицької експансії, або перетворення України на німецьке генерал-губернаторство, воєнна руїна), соціально-економічна криза спричинили проведення політичних і соціальних реформ, зокрема освітньої, з метою консолідації і стабілізації суспільства.

Зазначимо, що в добу ЦР протягом року в складних суспільно-

політичних і соціально-економічних умовах українським освітянам удалося, на нашу думку, досягти вагомих результатів на шляху реформи шкільної освіти: створено керівний освітній орган Міністерство народної освіти і його підструктурні органи (Генеральна шкільна рада і Рада міністра); відповідними комісіями розроблено законопроекти розвитку освіти (план єдиної школи, про функції педагогічних рад, проект управління освітою; статут шкільної ради, про автономію середньої школи, скасування органів управління колишніми церковними школами, про інструкцію комісарам народної освіти); схвалено ЦР закони та обіжники, які втілювалися в життя (про передачу Генеральному секретаріату освіти всіх шкіл, що містилися на території Української Народної Республіки (далі УНР); про введення української мови і літератури, географії та історії України до навчального процесу гімназій і реальних шкіл, про скасування посад директорів та інспекторів народних шкіл і передачу справи управління освітою губерніальним та районним комісарам; уведено посаду вчителя української мови і літератури; здійснено ряд заходів у напрямі націоналізації шкільної освіти (розроблено навчальні програми з українознавства, Циркуляр про національне виховання, частково українізовано початкову школу, підготовлено підручники українською мовою і національних меншин, відкрито 40 нових українських шкіл); розроблено основи загального всенародного навчання (всім дітям в УНР гарантувалася безплатна освіта у загальноосвітній семирічній школі). Чи вдалося Міністерству народної освіти і мистецтва (МНОМ) у період Гетьманату зберегти позитивні результати реформи шкільної освіти і розвинути спроектовані плани?

У період Гетьманату протягом 7,5 місяців МНОМ очолювали: М. Василенко (3 травня – 25 жовтня 1918), П. Стебницький (24 жовтня – 14 листопада 1918), В. Науменко (14 листопада – 14 грудня 1918) [Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: В 2-х т. – Т. 1. (1917-1943 рр.). – Монографія. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – С. 61, 83, 84].

Усі соціально-економічні негаразди зазначеного періоду безпосередньо впливали на школу. Ось як характеризує умови здійснення освітньої реформи М. Василенко: «Зміна Міністерського Кабінету перед святами 1918 р. сталася в недовгий час після більшовизму, яким було не тільки знищено все зроблене для налагодження державного життя на Вкраїні, але навіть припинено майже на два місяці роботу всіх центральних установ Українського уряду. Ось через що новому Кабінету, а між іншим і Міністерству освіти довелося прискореним темпом проводити, разом з біжучою роботою, організаційну та творчу роботу» [Коротка записка про діяльність Міністерства освіти з 12 травня по 24 жовтня 1918 р. // ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 9].

МНОМ на чолі з М.Василенком продовжило діяльність попередників у напрямі створення української шкільної системи освіти. С. Постернак характеризував нового міністра так: «...переконаний прихильник української національної освіти, але нерішуча людина, що не довіряла українським громадським колам, українському організованому вчительству, а спиралася на російське поступове вчительство й громадянство» [Постернак С. Із історії

освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К.: Всеукр. кооператив. видав. союз. – С. 13]. За часів Гетьманату посилюється вплив на освітню політику російського вчительства, активізується антиукраїнський фронт, зокрема батьківські організації виявляють відкриту антиукраїнську позицію.

На одній з перших нарад (9 травня) члени Ради міністра звернулися до М. Василенка з проханням викласти свої погляди щодо напрямів роботи МНОМ, Головної шкільної ради, Ради міністра, долі завершених законопроектів управління освітою, про єдину школу в Україні та ін. У відповідь міністр висловив такі думки: «Я вважаю, що народна школа – од вищої до нижчої, то єдина певна підвалина народного розвою і добробуту, і над зміцненням цієї підвалини зараз треба якнайширше працювати. Це не мій особистий погляд, такої думки нинішній уряд... Можу зазначити лише, що я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене, і прагну найширшого і найглибшого розвою національної української школи» [Склад Шкільної ради, протоколи її засідань за 9, 20, 27 та 30 травня, 3 червня, 17 і 20 вересня та 30 жовтня 1918 й звіт про її роботу (9 травня – 4 жовтня 1918). – ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 6, арк. 1]. Далі М. Василенко наголосив, що його хвилюють суперечки різних сил стосовно запровадження українознавства. Тому він ставить своїм завданням «мирити національні течії, не покидаючи гасла нашого уряду: самостійна національна Українська держава». Щодо роботи основних інституцій Міністерства – Головної шкільної ради і Ради міністра М. Василенко висловив думку про те, що їхній склад може змінитися. Він також заявив, що підтримує проект про єдину школу в Україні і вважає за потрібне запросити до Міністерства колишнього товариша міністра, керівника проекту П.Холодного. До речі, 16 травня його було затверджено товаришем міністра освіти.

Напрями реформи школи стали предметом обговорення на Нараді представників земств, міст та МНОМ (15-17 травня 1918), у якій брали участь М. Василенко, О. Музиченко, А. Лещенко, С. Русова, С. Сірополко, П. Холодний та ін. На нараді обговорювалися питання про організацію курсів для вчителів початкової школи, про єдину загальноосвітню школу, про забезпечення шкіл підручниками та інше, а також проект запровадження загального початкового навчання в Україні. На засіданні 16 травня виступив М. Василенко і, зокрема, сказав: «Події міняються, але головна підвалина нашого життя – національна школа – має і повинна лишитися основою. Я особливо радо вітаю Вас як представників з міст, бо я завше був проти централізації, яка в такій справі, як просвіта, не давала й не може дати добрих наслідків» [Протоколи наради представників земств, міст та Міністерства освіти за 15-17 травня 1918 р. // ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 400, арк. 3].

На засіданні 17 травня від Комісії всенародного навчання виступив О. Музиченко, який зазначив, що у зв'язку з ліквідацією шкільних округ реалізація принципу єдиної школи лягає на плечі МНОМ та органів місцевого самоврядування. Тому нагальними питаннями, що потребують

розв'язання, є такі: складання шкільної сітки, підготовка вчителя, організація з'їзду. Дискусія розгорілася навколо запропонованої у плані єдиної 11-річної загальноосвітньої школи (чотирирічна початкова школа, трирічна вища початкова школа і чотирирічна середня школа). До речі, О. Музиченко констатував, що в усіх європейських державах діє саме 11-річна загальноосвітня школа, і лише в Америці 12-річна, а в Англії немає єдиної школи і є окрема середня – коледжі. В цілому нарада схвалила функціонування обов'язкової семирічної початкової школи [Протоколи наради... 8 об.].

Протягом травня на засіданнях Генеральної шкільної ради МНОМ обговорювалися перспективні шляхи розвитку шкільної освіти під головуванням П.Холодного. У них брали участь: Білецький, Вілінський, Власенко, Дорошкевич, Зайцев, Зоненштраль, Калиновський, Кантор, Кивлицький, Кисіль, Кульчицький, Лещенко, Луначарська, Музиченко, Огієнко, Постернак, Семенко, Стешенко, Симашкевич, Сірополко, Сушицький, Троцький, Розенбліт, Романюк, Русова та ін. 20 травня засідання відкрив М.Василенко, який порушив питання про реорганізацію Шкільної ради і прискорення її роботи, щоб не гальмувати реформи школи. На порядок денний він запропонував поставити для обговорення проект управління освітою в Україні та декларацію російського вчительства до міністра народної освіти. Дискусія розгорілася навколо «Декларації учительського союзу», опублікованої в газеті «Последние новости». Із зазначеного документа ми дізнаємося, що Київський обласний професійний учительський союз звернувся до міністра народної освіти з декларацією про бажання працювати разом з Міністерством у напрямі будівництва демократичної школи, заявивши при цьому, що «в інтересах самої української школи вважає за потрібне, щоб вона росла і міцніла органічно, а не механічним шляхом знищення російської школи» [Склад Шкільної ради, протоколи її засідань за 9, 20, 27 та 30 травня, 3 червня, 17 і 20 вересня та 30 жовтня 1918 й звіт про її роботу (9 травня-4 жовтня 1918) // ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 6, арк. 8 об.]. У зв'язку з цим російське вчительство наполягало на перегляді складу керівних освітніх структур, уведенні до них більшої кількості представників російської національності. Автори декларації, зокрема Луначарська, на засіданні висловили невдоволення складом Шкільної ради, планом управління освітою. В цілому С. Постернак, С. Сірополко, І. Стешенко, П. Холодний не погодилися з думками російських учителів. Зокрема, П. Холодний зазначив, що «план управління було так побудовано, аби кожний самий малесенький народ мав змогу на культурно-національний розвиток. Цей план є ідеальний щодо прав кожного народу на рідну школу. І то зараз бачимо, що народ, який має більше 12 % населення, прагне, аби мати змогу рішати освітні справи всього населення, серед якого є, крім українців, ще 13 % євреїв та поляків» [Склад Шкільної ради... 9]. Після закінчення дискусії М. Василенко висловив думку, що в складі Генеральної шкільної ради «повинно бути представництво від усієї України».

На засіданні 3 червня Шкільна рада ухвалила комісії для розробки

навчальних програм з нових мов (С. Русова), фізики (А. Астряб, П. Холодний), фізичного виховання (П. Холодний), природознавства (П. Холодний), шкільної гігієни (А. Жекуліна, С. Русова), літератури (В. Дурдуківський, П. Холодний), історії (Балінський, Н. Мірза-Авекянц, П. Холодний), а також правописну комісію (В. Дога, В. Дурдуківський, А. Лобода, І. Огієнко), комісію для пристосування проекту автономії школи до жіночих гімназій (П. Холодний, Луначарська, А. Жекуліна, О. Дорошкевич), комісію всенародного навчання (П. Холодний, С. Постернак, Т. Лубенець, С. Сірополко та ін.) [Там само, 22-26 об.].

Загалом при МНОМ працювали такі комісії: для утворення Української академії наук; при Генеральній шкільній раді – для розробки підручників з географії, Закону Божого, російської мови, нової мови, фізики, літератури, історії, малювання, фізичного виховання, всенародного навчання; при Видавничому відділі – для розгляду шкільних підручників; при Департаменті дошкільної і позашкільної освіти – нарада професорів та фахівців у справах екскурсій, для організації з'їзду з дошкільної і позашкільної освіти; при Департаменті середньої школи – про відкриття і надання прав курсам, приватним школам; при Департаменті нижчої освіти – всенародного навчання, організації учительських курсів, розгляду підручників, пенсійних справ; при Департаменті професійної освіти – для вироблення технічної термінології і підручників та ін. [Про комісії, утворені при Міністерстві освіти. 2 липня 1918-20 листопада 1918 // ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 91, арк. 1-4 об.].

З 8 липня активно працювала комісія з реформи шкільного управління на чолі з В. Науменком. Відразу ж М. Василенко звернувся з листом до голови комісії з проханням зосередити увагу на правовому становищі вчителів і пропозицією створити при Міністерстві особливу дисциплінарну комісію, як у Болгарії, у складі двох членів судової палати, двох професорів, двох учителів. На його думку, така комісія мала накладати дисциплінарні покарання, штрафи, позбавляти права учителювання тощо.

На першому ж засіданні під головуванням В. Науменка у присутності членів комісії (Є. Кивлицький, А. Липеровський, А. Лобода, С. Сірополко, К. Щербина, ініціали російською мовою. – Л.Б.) виступив М. Василенко, який повідомив про те, що розроблені Державним комітетом народної освіти Росії та Українським Міністерством освіти проекти управління освітою, на його думку, складні за структурою, а останній ґрунтується на ідеї про існування особливих національних міністерств, які вже ліквідовані. З огляду на це і створена комісія для розробки проекту управління школами в Україні, в основу якого може бути покладений принцип централізації. На думку міністра, варто зорієнтуватися на проект Державного комітету й передати важелі управління освітою органам місцевого самоврядування за наявності в губерніальних управах із шкільного управління представників Міністерства. Він запропонував зупинити справу в напрямі створення автономії школи і надання широких компетенцій педагогічним радам та зорієнтуватись на «принципі управління через призначених Міністерством представників

державної влади, створити управління на зразок колишніх навчально-окружних управлінь, об'єднавши по 2 губернії» [Протоколи засідання комісії про створення й роботу комісії по складанню проекту шкільного управління на Україні (червень – 24 грудня 1918) // ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 93, 88 арк., 26].

В обговорення виступу міністра В. Науменко зауважив, що комісія не повинна відмовлятися від принципу демократизації школи і надання їй автономії у певних межах. Водночас вона має надати Міністерству можливість певною мірою впливати на школу шляхом участі його представників у шкільних органах. Далі голова комісії запропонував проект «Функції Міністерства освіти», серед яких були такі: призначення й затвердження посадових осіб, починаючи з 5 класу; загальний контроль за станом народної освіти; організація шкільної справи (встановлення типів школи, терміну навчання, освітнього цензу, професійного та правового рівнів учителів, затвердження навчальних планів і програм тощо); розробка і розподіл бюджету. Більшість членів комісії виступили проти централізації в управлінні освітою. Протягом кількох наступних засідань комісія обговорювала складові загального проекту: «Управління шкільними округами», «Районні шкільні управління».

На одному із засідань комісії В. Науменко зачитав лист від М. Василенка. Міністр повідомляв, що він у зв'язку з ліквідацією національних міністерств скасував повноваження Комісаріатів призначати вчителів і директорів, а далі зорієнтував комісію розглянути питання про надання таких повноважень шкільним округам. З огляду на це В. Науменко зачитав розроблений ним «Проект тимчасового управління шкільними справами в Україні». Наводимо його основні положення: Міністерство народної освіти і мистецтва як центральний орган має в своєму завідуванні всі наукові, просвітні й мистецькі інституції в Україні на основі тих статутів, які затверджені для кожного з них, управляє ними через свої органи на місцях і може за потребою передавати деякі компетенції на місцях; теперішні шкільні округи в Україні – Київська, Одеська і Харківська – залишаються в попередньому стані, посади окружних комісарів замінюються посадами тимчасових завідуючих округами; тимчасовий завідуючий виконує ті ж функції, що й попечитель шкільної округи [Протоколи засідання... 40]. Велике обурення щодо відродження шкільних округ висловив С. Сірополко, який потім вийшов з комісії через принципову незгоду з підходами до управління шкільною освітою в Україні. П. Холодний зазначив, що «проект В.П. Науменка є реставрацією старого порядку. У зв'язку з відновленням округів доведеться відновлювати й інші установи...» [Там само, 40 об.]. В цілому більшість членів комісії підтримала відновлення шкільних округ і «Проект тимчасового закону управління шкільними справами в Україні». Проаналізувавши протоколи комісії, ми побачили певний тиск і нав'язування ідей з боку міністра народної освіти, який саме через В. Науменка їх реалізовував. Справді квінтесенцією розробленого комісією проекту управління освітою стала його централізація в руках Міністерства. На нашу

думку, не виправданим кроком було відновлення шкільних округ і ліквідація Комісаріатів. Як зазначав С. Постернак, «готовий проект управління був похований», а в новому «Тимчасовому законі про управління шкільними справами на Україні» «ні про які принципи національно-персональної автономії, децентралізації й демократизму в просвіті навіть найменшого сліду не знайти» [Постернак, 53-54].

Паралельно з роботою комісії (11-14 липня 1918) працював з'їзд Комісарів народної освіти України (інституція заснована Генеральним секретаріатом освіти за Центральної Ради). Він відбувся також за ініціативою МНОМ. На з'їзді проблема українізації навчального процесу стала центральною. Головою президії було обрано І. Стешенка, а його товаришем – С. Постернака. Директор департаменту середньої школи А. Синявський наголосив на важливості відкриття 43 українських гімназій і запропонував обміркувати питання про відкриття ще 50. Після обговорення на засіданні 12 липня учасники з'їзду прийняли Меморандум до міністра освіти, в якому були сформульовані рекомендації щодо розбудови системи освіти в Україні. Наведемо його основні положення: «перевести в життя принцип організації Української держави на українському національно-культурному ґрунті МНО зможе тільки, спираючись на добре організований свій апарат на місцях, яким по ідеї є Інститут комісарів освіти»; Інститут комісарів протягом року обороняв не лише українську школу, «а й саму ідею української школи і національну українську культуру – головний життєвий нерв і підвалину Української держави; матеріальне і правове становище Комісаріату освіти є катастрофічним; загальний стан шкільної справи вимагає від Міністерства пильної уваги і напруженої роботи, бо «нижча школа переживає добу матеріального занепаду і кризи», «середня школа знаходиться в стані деморалізації через вороже ставлення як з боку частини громадянства, так і учительського персоналу, в більшості поставленого російським обрусительним правительством»; з огляду на зазначене потрібно негайно поширити компетенцію Комісарів освіти на всі типи шкіл [Протоколи з'їзду комісарів народної освіти на Україні (11-14 липня 1918) // ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 14, арк. 4-4об.].

З'їзд звернувся з проханням до Міністерства затвердити такі положення: відкривати приватні школи лише з дозволу місцевого комісара; зробити ревізію всіх приватних шкіл; ухвалити зміни до програм з історії та географії; українізувати всі вищі початкові школи; розробити закон про державні школи; видати розпорядження про те, що в українізованих школах учителі мають вивчити до осені 1919 р. українську мову; скасувати історію та географію Росії як окремі предмети; провести українізацію діловодства всіх державних шкіл [Там само, арк. 5-5 об.].

Як і в попередні роки, МНОМ в обіжниках висвітлювало свою освітню політику, намагаючись донести її до педагогічної громадськості. Світ побачив низку документів, де були враховані нереалізовані підходи до функціонування шкільної освіти, зокрема початкової, ще в Російській імперії і закріплені ті, що запроваджені в період ЦР. Першим спрямовуючим

освітнім документом Міністерства став обіжник «До губерніяльних і повітових народних (земських) і міських управ та губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх» (22 липня 1918), у якому МНОМ звернулося з проханням працювати для забезпечення у 1918-19 н.р. «навчання в школах для українського люду... українською мовою у всіх групах нижчої початкової школи на всім просторі України» [Законопроекти та документи до них про відкриття початкових шкіл, курсів для педагогів та ін. питань нижчої освіти (19 квітня-23 грудня) // ЦДАВО, ф. 2201., оп. 1, спр. 771, арк. 48; Законопроекти і постанови гетьманського міністерства освіти та управління шкільних справ про асигнування коштів учбовим закладам. Доповідні записки, звіти про діяльність департаменту середньої школи і нижчої освіти // ЦДАВО, ф. 2201, оп. 5, спр. 1, арк. 33]. Зазначений документ узаконував навчання українською мовою в нижчих початкових школах.

В обіжнику від 5 серпня 1918 р. «До губерніяльних, повітових (земських) і міських управ, до губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх та до педагогічних рад вищих початкових шкіл» зазначається, що «українська національна школа – це головна основа відродження народу», що ті діти, які здобували освіту рідною мовою у нижчій початковій школі, мають її продовжити у вищій [Законопроекти та документи... 48, 52; Законопроекти і постанови гетьманського Міністерства освіти та управління шкільних справ про асигнування коштів учбовим закладам. Доповідні записки, звіти про діяльність департаменту середньої школи і нижчої освіти // ЦДАВО, ф. 2201, оп. 5, спр. 1, арк. 36]. Тому постало питання про створення національної вищої початкової школи, і МНОМ пропонувало у тих вищих початкових школах, які в минулому році перейшли на українську викладову мову, і у тих, які відкриваються з початку цього навчального року для українських дітей, здійснювати навчання всіх предметів українською мовою; у тих діючих вищих початкових школах, у яких 50 % учнів становили українці, у першому класі всі предмети викладати українською мовою, враховуючи особливості всіх учнів, а у старших класах – перехід здійснювати поступово; в інших вищих початкових школах обов'язково запровадити дисципліни з українознавства (українська мова, історія, географія України), а викладання українською мовою здійснювати тоді, коли її діти гарно розуміють.

Одним з важливих урядових кроків стало приєднання різних типів початкових шкіл до відомства МНОМ. 6 серпня 1918 року уряд П. Скоропадського затвердив схвалений Радою Міністрів «Закон про об'єднання до одного типу різнорідних початкових шкіл, про зміну штатів та про збільшення державної допомоги школам». Згідно із законом до одного типу «нижчі початкові школи» об'єднуються двокласні і однокласні сільські школи, парафіяльні школи. Відповідно до закону також урівнювалися службові права і грошове утримання учителів зазначених навчальних закладів, збільшувалися норми державної допомоги місцевому самоврядуванню у справі початкової освіти [Законопроекти та документи... 53; Законопроекти і постанови гетьманського Міністерства освіти та управління шкільних справ про асигнування коштів учбовим закладам //